
Еркін Ахунджанов,
д-р іст. наук, професор

Книжкова культура Узбекистану: найважливіші тенденції розвитку та соціокультурні особливості

У статті розглядаються особливості розвитку книжкової культури Узбекистану у різні історичні періоди, показано, як мусульманська книга виходила з династійних царських скарбниць, віттарів храмів на простори регіональних і міжнародних ринків, стаючи таким чином способом соціального спілкування, засобом масової комунікації. Автор особливу увагу приділяє заснуванню та діяльності узбецьких бібліотек, зокрема вакфних бібліотек, видавничих будинків з читальними залами і книготорговельними крамницями при них, бібліотек загального користування з літературою як східними, так і європейськими мовами, та ін.

Республіка Узбекистан розташована в центральній частині Середньої Азії на площі 447,4 км² із населенням майже 30 млн чоловік. Географічно Узбекистан займає частину Туранської низовини, як і інші центральноазійські держави – Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан. Тому ці землі мають ще дві загальні історичні назви: Туранзамін, що значить земля Туран, і Туркестан, країна тюрків. На півночі і заході Узбекистану лежать пустелі Кизилкум і Каракум. Зі сходу і півдня республіку оточують передгір'я і відроги Тянь-Шаню та Гіссаро-Алая з лісами, гірськими луками. До передгір'їв прилягають Ферганська, Зарафшанська, Чирчик-Ангренська, Кашкадар'їнська і Сурхандар'їнська долини, рівнини мають характер степів. Головні ріки Амудар'я і Сирдар'я з притоками живлять численні оази і впадають в Аральське море.

Системи письма¹, що існували в народів Турана-Туркестану у прадавності і ранньому середньовіччі, як і багато інших східних буквено-звукових систем, походять від фінікійського, за посередництвом арамейського, письма. У Ахеменідській Персії (VI–IV ст. до н. е.), до складу якої на правах сатрапій входили і землі Середньої Азії, арамейське письмо, що проникло сюди з Месопотамії, стало

поряд із клинописом однією з державних письмових систем. Арамейська мова, що була спочатку у всіх сатрапіях Ахеменідської держави основною мовою адміністративного управління і канцелярського діловодства, після двох сторіч її застосування в турано-туркестанських землях витісняється, починаючи з III ст. до н. е., місцевими мовами Хорезма, Парфії, Бактрії, Согда, Фергані, Ісфіджаба, Тараза.

Заміна арамейської мови на свою у діловодстві з одночасним збереженням традицій арамейської графіки означала перший крок на шляху до формування місцевих хорезмійського, парфянського, бактрійського, согдійського, давньотюркського алфавітів і писемностей. Поділ і становлення «національних» турано-туркестанських систем письма на основі арамейської графіки відбувалися через пристосування арамейського письма до різноманітних споріднених мов місцевих народностей шляхом удосконалення деяких змін графіки, а також введення додаткових буквених знаків для позначення нових звуків, властивих цим мовам. Виникнувши одного разу, місцеві системи письма починають кожна у своєму, відносно замкненому, визначеному державними і етнокультурними межами, просторі розвиватися за своїми внутрішніми законами. Графічна оболонка і форми букв у турано-туркестанських писемностях, трансформуючись, значно віддалялися від свого прототипу – арамейського письма, що застосовувалося іноді для передачі мертвої «імперської арамейської» мови. Відмінності у написанні знаків (букв) між новоутвореними алфавітами з часом посилюються,

---

¹ Найбільш повну інформацію про туранську писемність можна отримати з книги: Ахунджанов Э. А. Письменная культура Средней Азии. Древняя и раннесредневековая история письменности и книги Средней Азии. – Ташкент, 2000. – 112 с.

визначаючи разом із внутрішніми закономірностями розвитку мов і писемного мовлення самостійність, неповторний шлях історичної еволюції кожної системи письма.

У розвитку світової буквено-звукової писемної культури народам Узбекистану належить особливе місце. Люди древньої авестійської цивілізації, одним із культурних центрів якої була територія Узбекистану, зіграли важливу роль у поширенні у центральноазіатському регіоні місцевих алфавітних систем письма, заснованих на арамейській графіці. Починаючи із середини I тисячоліття до н. е. тут формуються хорезмійська, парфянська, согдійська, бактрійська, ферганська, «іссикська», давньотюркська буквено-звукові системи. У VI–VII ст. н. е. на основі согдійського письма виникає тюркське уйгурське письмо і вже на його основі, через декілька століть, – монгольське і маньчжурське письмо. А согдійська мова і письмо протягом усього I тисячоліття н. е. на величезній території Центральної Азії і прилеглих до неї країн виконувало роль *lingua franca*, узвичаєного в літературі, міжнародних і торгово-економічних відносинах. На території Узбекистану існували й інші буквено-звукові системи письма, комплекси писемних пам'яток, зокрема середньоперсидське, авестійське письмо, що застосовувалося з IV ст. н. е. для переписування частин і фрагментів священної книги авестійської (зороастрійської) релігії – Авести, маніхейське письмо і пам'ятки маніхейської писемності релігійних громад маніхеїв, сірійсько-тюркське письмо християнських громад несторіанського спрямування, індійські системи письма брахми і кхароштки, що застосовувалися в буддійських релігійних громадах Турана-Туркестана для переписування священних буддійських книг, власне грецька писемність Греко-Бактрії (тривалість побутування грецької писемності в Бактрії охоплює період з останніх десятиліть IV ст. до н. е. по I ст. н. е.) і виникле на основі грецького алфавіту греко-бактрійське письмо (I–III ст. н. е.), що трансформувалося у своїй курсивній формі в *ефталітське* письмо (IV–IX ст. н. е.).

Традиційна національна культура дала змогу тюрано-туркестанським народам пізніше, у Середні віки, послідовно створити самобутнє, ще більш досконале соціокультурне середовище з тогочасними засобами виробництва і розподілу матеріальних благ, відносинами власності, розвинутою системою права, письмовою і книжковою культурою, естетикою словесної творчості, музичного, образотворчого, містобудівного, садово-парково-

го, гончарного, килимоткацького, текстильного та інших мистецтв.

Закорінена у народній свідомості і громадському житті власна древня традиція писемної культури спричинилася до того, що народи Узбекистану за порівняно короткий історичний термін, протягом перших 50 років арабської експансії, засвоїли і перейшли на арабське письмо, пристосувавши його до своїх мов. За наступні, після переходу в VIII ст. на арабську графіку, дванадцять століть, народи теперішніх Узбекистану, Таджикистану, Туркменістану, Киргизстану і Казахстану створили багатомільйонний репертуар рукописної книги на арабській графіці на тюрки, таджицькій та арабській мовах, зробивши цим неоціненний внесок у світову науку і літературу. У 1929–1930 рр. народи цих країн перейшли на латинську графіку, а у 1940 р. – на кириличну графічну основу. У наші дні Узбекистан знову переходить до письма, заснованого на латинській графіці.

Істотні зміни у культурно-історичному житті середньовічного туркестанського суспільства, що відбулися в результаті його включення до мусульманського світу, еволюція природничо-наукової, гуманітарної і релігійної думки, суспільний інтерес до наукових знань, художньої літератури сформували стійкий попит на такий універсальний і унікальний для того часу носій писемної інформації, як рукописна книга. Одночасно з переходом туркестанських народів від ранньосередньовічної замкнутості та обмеженості спілкування окремих феодалних володінь із зовнішнім світом і між собою до широких міжнародних контактів та активної комунікабельності, жвавого міського життя, відбувається найважливіший поворот у книговидавничій справі, у книжковій культурі загалом – звільнення і вихід книги з династійних царських скарбниць, вівтарів храмів і молитовень на простори міських і міжнародних книжкових ринків. В умовах інтенсивного розвитку різних галузей людського знання, диференціації наук, що відбивалися, насамперед, на книзі, з неї знімається прадавній традиційний ореол священного й унікального атрибута, її недоторканності і неприступності як для окремої людини (за винятком осіб, що належать до еліти), так і для суспільства загалом, починають повною мірою розкриватися властиві книзі функції джерела знань. Змінюється місце і роль книги в соціокультурному й інтелектуальному розвитку суспільства. На відміну від древньої і ранньосередньовічної книги, що слугувала головним чином релігійному культу і пов'язаному з ним

процесу богослужіння (Авеста, комплекси буддійської літератури, семи священних книг маніхейів, що зберігалися лише в храмах, доступ до яких був дуже обмежений), у цей період значно зростає суспільне значення книги як способу соціального спілкування і засобу масової комунікації.

Одночасний розвиток і співіснування в туркестанській книжковій культурі арабомовної, іраномовної і тюркомовної рукописної книги стало однією з найважливіших особливостей її історичної еволюції в середньовічний період. Процеси інтеграції і диференціації елементів арабської, іранської, тюркської книжкової культури в ході розвитку книжкової справи вже в X–XI ст. призводять до їх певного синкретизму, до їх синтезу і перетворення у системотворчі елементи єдиної туркестанської книжкової культури. Водночас слід відзначити, що розвиток національної культури народів Туркестану позначений інтеграційними процесами, він чітко засвідчує тенденцію до диференціації книжкової культури на таджицьку, узбецьку, туркменську, казахську і киргизську. Таке поєднання інтеграції та диференціації книжкової культури Туркестану відбиває внутрішню єдність процесів, з одного боку, інтеграції, диференціації і етногенетичної еволюції самих туркестанських народів, а з другого, суспільно-історичного і культурного розвитку.

Культурно-історичну еволюцію VIII–IX ст. у Туркестані супроводжували процеси, пов'язані зі становленням вже в новій якості та подальшим розвитком на новій основі різних галузей книжкової справи. Зокрема, самостійною професійною діяльністю стає ремесло переписування і поширення рукописних книг, виникають професії каліграф-переписувача рукописів, палітурника, книгопродавця. Зі зростанням виробництва рукописних книг розвивалася книжкова торгівля, з'явилися нові бібліотеки, бібліографічні праці, урізноманітнювався книжковий репертуар. Відбувалося становлення окремих галузей книжкової справи, що забезпечували рух книги в суспільстві. Насамперед, це книговиробництво, що здійснювалося за допомогою переписування і поширення книг як професіоналами-каліграфами, так і аматорами-копіювальниками. Виокремлювалося також виготовлення палітурок. Набувала своїх форм книжкова торгівля, налагоджувалася бібліотечна справа. І, нарешті, займає свою нішу книговдтворення – інформування громадськості про книги шляхом бібліографічного запису. Це міг бути і бібліотечний каталог, і спеціальна праця зразка бібліографічного чи біобібліографічного посібника, довідника, і

список назв книг в оглядах літератури, що розміщувалися в працях природничо-наукового і гуманітарного профілю.

Туркестан і його народи завдяки своєму внеску в мусульманську цивілізацію, арабомовну науку і культуру вже в IX ст. стали найважливішою складовою такого потужного за своїми інтелектуальними потенціями культурного простору, як мусульманський світ. Вони були суб'єктами тогочасної культури, активними учасниками процесів створення і використання духовних цінностей, а отже, нарівні з іншими народами виявилися спадкоємцями і власниками всієї сукупності творів на арабській, перській і тюркській мовах, що були в обігу у країнах Близького і Середнього Сходу. Широкий міжнародний книгообмін шляхом торгівлі, що був однією з найважливіших сторін культурного обміну між мусульманськими країнами, зумовив побутування в туркестанському книжковому репертуарі численних книг: арабських, сирійських, північноафриканських, іспанських, іранських, туркестанських, північнокавказьких, індійських авторів, написаних як арабською мовою, так і мовою фарсі і тюрки.

Тематична структура рукописних книг, що були в обігу в Туркестані у різні історичні періоди завжди відбивала, з одного боку, читацькі інтереси і потреби різних соціальних груп і станів, з другого – найважливіші тенденції розвитку самих галузей наукового знання, словесної і літературно-художньої творчості. Ядро книжкового репертуару кожного окремо взятого державного утворення середньовічного Туркестану становив однорідний у структурно-тематичному розтині, а також і щодо видів, типів, форм книжковий масив з усіх відомих тоді галузей людського знання. Це стосувалося і творів, що могли бути створені або переписані в будь-якому куточку мусульманського світу. Головна відмінність книготорговельного асортименту і бібліотечного фонду Туркестану полягала в тому, що тут, як і загалом на Середньому Сході, в обігу переважали книги на фарсі-даруй, новоіранською, таджицькою, старотюркською і новотюркською мовами (залежно від поширеності цих мов у регіоні Середньої Азії, Казахстану, Ірану, Азербайджану, Афганістану, деяких районів Індії і прилеглих до них областей), у той час як арабомовна духовна, гуманітарна, природничо-наукова книга і туркестанських авторів, і вихідців з інших країн завдяки міжнародному книжковому обміну й арабській мові, що мала статус *lingua franca*, побутувала у всьому мусульманському світі. Саме в цьому

контексті можна говорити про тотожність і відмінність туркестанського книжкового репертуару і репертуару книг інших регіонів мусульманського світу.

У IX–XIII ст. за ступенем інтенсивності поширення і питомою вагою у загальній кількості книг, що були в обігу, перше місце займали Коран та видання з усього комплексу богословсько-коранічних дисциплін. Далі йшла природничо-наукова і гуманітарна книга, а потім уже літературно-художні твори. Серед книг другої групи в той період переважали праці арабомовних учених Туркестану. А після подолання наслідків монгольського панування в державному устрої і духовному житті (з XIV ст.), коли в Туркестані вкотре змінилася мовна й етнічна ситуація, відбулося значне зміщення напрямів наукової діяльності, літературно-художньої творчості, виробництва рукописних книг. У книжковому репертуарі починає переважати книга національними мовами туркестанських народів. Після арабомовних Корану і книг з богословсько-коранічних дисциплін на друге місце виходять літературно-художні видання на фарсі (персидсько-таджицькою) і новотюркською мовою, на третє і четверте місця – відповідно, гуманітарна й природничо-наукова книга також на фарсі і новотюркськими мовами. Цими ж мовами дедалі частіше писалися богословські й наукові праці, коментарі і парафрази до них. Таке співвідношення утримувалося в туркестанському книжковому репертуарі до середини XIX ст.

Основу книжкового репертуару середньовічного Туркестану становили книги, у яких відбилося усе багатство і різноманіття видів літератури та літературно-книжкових жанрів, наукових і науково-популярних праць з усіх галузей наукового і духовного знання, видів і типів рукописної книги.

Урізноманітнення туркестанського книговидання спричинилося до розвитку як раніше відомих династійних, культових і особистих (приватних) книгосховищ, так і нових форм і типів бібліотек. У період середньовіччя спостерігається тенденція до поділу бібліотек за цільовим і читацьким призначенням, з'являється низка спеціальних бібліотек: книжкові зібрання медресе як бібліотек вищих духовних навчальних закладів, бібліотеки мечетей як інститутів панівної в суспільстві релігійної конфесії, вакфні бібліотеки загального користування мусульманських громад у межах міста, села або міського кварталу, покликані обслуговувати читачів за місцем проживання, бібліотеки при мавзолеях і суфійських оселях, котрі приєднувалися зазвичай до

мечетей або медресе, бібліотеки при лікарнях і пансіонах (хонакох).

Перетворення в Туркестані вже в перші століття н. е. династійних скарбниць на державні архівосховища, державні, національні бібліотеки, виділення останніх в окремі структури в системі державних установ, надання цим бібліотекам статусу самостійного соціокультурного інституту, а також поява численних спеціальних бібліотек свідчили про глибоке усвідомлення тогочасною елітою значущості знань, науки, освіти, а, отже, і книги для подальшого розвитку суспільства. У період туркестанського середньовіччя, починаючи з IX ст., споруди для національних (династійних палацових) бібліотек і бібліотек соборних (жомеъ) мечетей та великих медресе будувалися, зазвичай, за спеціальними проектами.

Бібліотеки того чи іншого типу були майже в кожному туркестанському місті, більш-менш великому сільському населеному пункті, скрізь, де існували медресе, мечеті, садиби феодалів, знаті, заможних людей. Значна частина бібліотек у середньовічному туркестанському суспільстві виконувала функції публічних. Для будь-якого мусульманина, і не тільки, був відкритий вхід до бібліотек суфійських осель, до всіх бібліотек середніх і малих медресе, мечетей, бібліотек мусульманських громад міст і сіл. Послугами бібліотек окремих великих мечетей і медресе могли користуватися лише люди, професійно пов'язані з освітою, науковою діяльністю. А ось фонди національних бібліотек при палацах правителів були доступні дуже обмеженому колу читачів із числа осіб царського роду, високопоставлених придворних, чиновників, знаті та зрідка вчених і літераторів.

Нові династійні (національні) бібліотеки з книгами арабською, таджицькою, узбецькою, туркменською, казахською мовами з'являються, зникають і знову виникають при палацах туркестанських правителів протягом Середніх віків. Заможні феодали, великі сановники і знатні владики, наслідуючи верховного володаря, формують у себе книжкові колекції, замовляють книготорговцям і переписувачам дорогі рукописи як релігійного, так і світського змісту.

Такі бібліотеки-книгосховища ретельно оберігалися від сторонніх очей і доступ до них був обмежений. Давалося взнаки, започатковане ще в давні часи, ставлення до книги як до священного і недоторканного атрибута та пов'язана з ним традиція обмеження доступу до книгосховищ храмів і палаців. Не випадково для позначення бібліотеки

як синонім вживалося і слово «хазіна», тобто скарбниця.

Спонукальними мотивами до створення власних бібліотек або збільшення книжкових зібрань свого попередника виступали не тільки професійні чи аматорські інтереси правителя, а й бажання підтримати свій престиж, прагнення виглядати в очах сучасників освіченою людиною. Підтримувати створення великих бібліотек спонукали і патріотичні ідеї розвитку національної культури. Так, у духовному житті саманідської епохи (X ст.), яка означена рухом за відродження самотньої мусульманської культури місцевих народів, велику роль відіграла фінансована і підтримувана державою ціла мережа загальнодоступних бібліотек Бухари, відома за назвою «Суван ул-хікмат» – «Сховище мудрості»².

Палацові династійні книгосховища, незважаючи на досить обмежене коло читачів, котрі могли ними користуватися, були головними бібліотеками тих держав, правителі яких їх засновували та утримували. Рівень розвитку таких бібліотек, склад їхнього фонду залежали від ставлення до книги, культурної спадщини їхніх фундаторів, а також від рівня художньо-естетичних, духовних, наукових, моральних запитів суспільства, конкретного культурного середовища, що склалося у визначену епоху в тому або іншому феодалному місті, державному утворенні.

На початку IX ст. у Середній Азії, як і у всьому мусульманському світі, виникають вакфні бібліотеки. Поява подібних книгосховищ пов'язана з поширенням у феодалному суспільстві особливої форми власності – вакфної. На вакф спочатку перетворювалася переважно нерухомість, потім деякі види рухомого майна, у т. ч. книги і книжкові зібрання. Вакфні бібліотеки засновувалися як благодійний акт з подальшим постійним фінансуванням заможним феодалом, правителем або будь-якою іншою приватною особою. Спочатку такі бібліотеки комплектувалися на основі особистої колекції фундатора. Потім вони перетворювалися на вакф мечетей, медресе, лікарень, мавзолеїв і передавалися у вигляді невідчужуваної власності у користування ісламській громаді. Ці колекції поповнювалися численними пожертвуваннями, і перетворювалися згодом на великі і багаті бібліотеки загального користування. Вони були найбільш дос-

тупними для членів певних громад, хоча користуватися такими бібліотеками мала право людина будь-якого віросповідання.

У XI – на початку XIII ст. багатими рукописними колекціями на всьому Близькому і Середньому Сході славилися 10 великих вакфних бібліотек медресе і мечетей туркестанського міста Мерва. На початку XI ст. воно стає місцем перебування сельджуцьких султанів. Візир султанів Алп Арслана (1063–1072) і Мелікшаха (1072–1092), видатний державний діяч, людина неабияких здібностей Нізам ал-Мульк ат-Тусі (1017–1092), автор твору, що дійшов до нас «Сіятсат-наме» («Книга про правління державою», а дослівно – «Книга про політику») всюди в межах Сельджуцької імперії організовував навчальні заклади (медресе, школи, при яких обов'язково функціонувала бібліотека з традиційною назвою «Нізаміа»). «Постійно турбуючись про просвітництво, він побудував школи і семінарії в Ісфахані, Нішапурі, Герате, Балхе, Багдаді (тут на його честь академія називалася «Нізаміа») і витрачав великі суми грошей на їхнє утримання. Подібні вогнища науки, знань він засновував і в Мерве, де власне почалася його службова діяльність»³.

Починаючи з IX ст., із поширенням письменності серед окремих прошарків населення, зростанням виробництва рукописних книг, розвитком книжкової торгівлі, міжнародного книгообміну в туркестанському суспільстві зоруджуються бібліофільські тенденції, формуються особисті бібліотеки. Піднесення міської культури і зосередження в містах учених, теологів, поетів, літераторів, майстрів книги, значного прошарку освічених ремісників породжували стійкий попит на книгу і працю, пов'язану з її виготовленням. Не буде помилкою стверджувати, що хоча б невеликі зібрання книг з часом накопичувалися у кожного письменного громадянина: лікаря, фармаколога, ученого і літератора, викладача і студента медресе, богослова і служителя мечеті, поета-аматора або прихильника якогось релігійного вчення. І що характерно, це стосується як періоду X–XIII ст., так і часів держав тимуридів, шейбанідів, джанідів, Бухарського, Хівинського і Кокандського ханств. Ми переконані, що історія сотень особистих рукописних зібрань видатних діячів туркестанської культури, науки і літератури по-справжньому ще не написана.

Звичайно, інтерес до книги, читання у вихідців

² Див.: Негматов, Н. Н. Основные исторические процессы эпохи Абу али Ибн Сино // Абу али Ибн Сино и его эпоха. – Душанбе: Дониш, 1980. – С. 11.

³ Жуковский, В. А. Развалины старого Мерва. – СПб., 1894. – С. 28.

із різних прошарків суспільства був різним і визначався, насамперед, їхніми смаками, світоглядом, вихованням, професійними нахилами. Вартим уваги є свідчення Ібн Сіні, що характеризує ставлення до книги, знань окремих представників середніх прошарків середньоазійського феодального міста. «По сусідству зі мною жив хтось за ім'ям Абу-л-Хусейн Арузі. Він попросив мене написати для нього книгу із загальних питань. Я виконав його бажання і написав книгу під назвою «ал-Маджму» («Зібране»), де виклав у ній усі науки, крім математики. Мав я й іншого сусіда, з жителів Хорезма, звали його Абу Бакр Барракі. Був він знавцем фікха, тафсіра – тлумачення Корану й аскетичних вчень, – водночас прихильно ставився до наук умоглядних. Він попросив мене написати для нього коментарі на деякі філософські теми. Я підготував йому книгу «ал-Хасіл вал-Махсул» – «Одержжане і досяжне» – у 20 томах. Крім того я написав йому книгу з етики «ал-Бірр вал-Ісм» – «Добре діяння і гріх». Цих книг немає ні в кого, і він їх не позичав нікому, щоб можна було зняти копію»⁴.

Ці важливі для історії туркестанської книжкової культури свідчення Ібн Сіні хронологічно належать до X ст. Проте встановлено численні факти, які підтверджують існування таких традицій книгозбирання і бібліофілства, дедалі зростаючий інтерес до книги, книжкових знань у представників різних прошарків феодального суспільства в наступному тисячолітті. Багатий матеріал про читачів, бібліофілів і власників особистих бібліотек – поетів, учених, меценатів книжкової справи і літературної творчості, каліграфів, палітурників, художників книги, простих ремісників – містять історичні хроніки, мемуари, історіографічні і джерелознавчі розділи творів природознавчого і гуманітарного спрямування, енциклопедії, бібліографічні праці, маргіналії і помітки на рукописах, власницькі знаки, екслібриси, і, нарешті, тазкіра (антології), що

часто містять прямі свідчення про особисті бібліотеки людей певного історичного періоду.

У 1865 р. розпочалося вторгнення російської армії у межі Туркестану. Тут велися воєнні дії, водночас відбувалося становлення Туркестанського генерал-губернаторства як відносно самостійної адміністративно-господарської одиниці Російської імперії і типової колоніальної околиці. І це тривало більше двох десятиліть – до 1886 р.

Здійснення національно-колонізаторської політики російського царату стосовно центральноазійських держав (особливо з початку XX ст.) супроводжувалася процесом проникнення в туранзамінські землі європейських методів інтелектуального, економічного й освітнього розвитку, нових технологій, зразків культури. Об'єктивно, а в окремих випадках і всупереч колоніальній політиці, створювалися нові умови для міжнародної торгівлі, сільськогосподарського і промислового виробництва. Значно знижувалася ймовірність виникнення міжусобних війн, зникала стара феодальна роздробленість, прискорювалися процеси розвитку загальнонаціональної самосвідомості, а отже, і національної консолідації туркестанців.

Цьому особливо сприяв рух джадідізму (від араб. джадід – нове, прихильник нового), що виник наприкінці XIX ст. і набув поширення у середовищі національних інтелектуалів. Вони виступали проти середньовічних атавізмів схоластичної освіти, застою у формах суспільної свідомості, боролися за оновлення усіх сфер суспільного життя на основі прогресивних європейських зразків зі збереженням життєздатних національних і культурних цінностей: за сучасні форми і методи освіти, за нову науку, за вільну пресу, книгу, новий театр, інші види мистецтва, нову реалістичну літературу. Ідеологія руху, принципи діяльності його лідерів свідчили про те, що країна Туран, її народи увійшли в ту смугу свого культурно-історичного розвитку, яку з необхідністю проходить будь-яка країна і народ, що звільняються від середньовічних стереотипів мислення і феодального способу життя, і вступають у своєрідну епоху Просвітництва. Лідерами руху джадідізму, помітними постатями початкового етапу епохи Просвітництва в Туркестані були Махмудходжа Бехбудій, Мунаваркорі Абдурашидхонов, Абай Кунанбаєв, Севінбой Акаєв, Сіддікій Ажзій, Абдулла Авлоній, Садриддин Айній, Ахмад Закій Валідій, Хамза Хакімзаде, Ніязі, Абдулхамід Чулпан, Абдураф Фітрат, Тавалло, Абдулла Кадирі, десятки інших діячів.

Наприкінці XIX – початку XX ст. у культурному

⁴ Матеріали з історії прогресивної суспільно-філософської думки в Узбекистані. – Ташкент: Фан, 1976. – С. 279. Твір Ібн Сіні «ал-Маджму», написаний ним ще в Бухарі, де він мешкав до 997 р., має цікаву долю. Протягом десяти століть джерела про нього мовчали. Він був знайдений лише у 60-х роках XX ст. в одному зі сховищ Єгипту. У 1969 р. арабський вчений Мухаммад Салім опублікував частину цього твору в Каїрі під назвою «Кітаб ал-Маджму авал-хікмат ал-Арудія фі маані Кітай аш-шеър» – «Зведена книга або мудрість Аруді про зміст поезиї». Праця великого вченого присвячена роз'ясненню жанрів грецької літератури.

житті Туранзаміна відбуваються істотні зміни. При новозведених мечетях і медресе, при російських школах для дітей службовців колоніальної адміністрації, при російсько-тубільних школах для дітей корінного і російського населення відкриваються бібліотеки. З перших років ХХ ст. в містах і селах Туркестану з'являються так звані новометодні джадідські національні школи з новою навчальною літературою, з бібліотеками, укомплектованими книгами, ідейно орієнтованими на джадідський рух. Відкриваються нові для туранзамінської книжкової культури заклади – видавничі будинки з читальними залами і книготоргівельними крамницями при них, бібліотеки загального користування з літературою як східними, так і європейськими мовами.

У червні 1870 р. у Ташкенті при канцелярії генерал-губернатора Туркестанського краю засновується перша в Середній Азії бібліотека європейського зразка – Туркестанська публічна бібліотека з літературою переважно російською та європейськими мовами. Того ж 1870 р. у Ташкенті вийшов перший номер офіційної газети російської колоніальної адміністрації «Туркестанські відомості». Арабський шрифт друкарні військово-окружного штабу Туркестанського генерал-губернаторства, де набиралася і друкувалася газета, був використаний для виготовлення додатків до «Туркестанських відомостей» узбецькою і казахською мовами. З 1883 р. додатки стають самостійною казенною газетою на узбецькій мові «Туркістон вілоятінінг газети».

З ініціативи російських учених у Туркестані відкриваються відділення російських наукових товариств. Так, у Ташкенті створюються відділення Російського географічного товариства, Російського технічного товариства, Російського товариства садівників, Товариства сходознавців, Пушкінського товариства. Орієнтуючись на російський позитивний приклад, місцеві вчені створюють Середньоазіатське наукове товариство, Туркестанське товариство лікарів, Товариство натуралістів у Ташкенті, Медичне товариство у Фергані. Варто наголосити, що кожне відділення згаданих товариств мало у своєму складі бібліотеку зі спеціальним фондом профільної літератури, який постійно поповнювався.

Вказані нововведення і зміни в громадському житті колоніального Туркестану, особливо в освітній та інформаційно-комунікативній сферах, заклали основи для майбутніх зрушень у суспільній свідомості, сприяли піднесенню загальноосвітнього і культурного рівнів туркестанського суспільства, сприяли формуванню нового читача,

зростанню кількості любителів не тільки рукописної, а й друкованої книги. Нові віяння, істотні зміни у суспільному житті поглиблювали процес розповсюдження світських знань, прискорювали проникнення до Туркестану елементів європейської культури, у тому числі книжкової.

Поява в Туркестані в 70-ті роки ХІХ ст. власного книгодрукування, цієї «необхідної передумови буржуазного розвитку» (К. Маркс), була підготовлена всім попереднім процесом соціокультурної еволюції краю. Перші книги узбецькою і туркменською мовами були видані на початку ХІХ ст. за межами Середньої Азії – у Росії і Татарстані. 1802 р. у друкарні Російської Академії наук побачив світ «Аліфбе» («Буквар») – перший підручник узбецької мови, створений ще наприкінці ХVІІІ ст. узбеком Нятом (Іноятом) Бакі Атнометовим⁵. 1814 р. у друкарні Казанського університету з'явився твір туркменського автора Алі «Кітаб-е кисса-і хезреті Юсуп» («Книга оповіді про Юсуфа») ⁶. Десять років потому у Казані друкується праця узбецького автора Абу-л-Газі Бохадірхана «Шаджараі турк» («Родовідне древо тюрок») – багатюще джерело з історії туркестанських народів пізнього Середньовіччя⁷.

Першу друкарню в Туркестані відкрили в Ташкенті 1868 р. при штабі Туркестанського військового округу. Того ж року там вийшла перша книга російською мовою «Замітки про гірську країну біля вершин Чу і Нарина і про шляхи через неї у колишній китайський Туркестан» – робота мандрівника і вченого М. О. Северцова. У 1871 р. друкарня надрукувала першу книгу узбецькою мовою – «Календар на 1871 р.». Її автором-упорядником був співробітник газети «Туркістон вілоятінінг газети», перекладач Шахімардан Ібрагімов. Протягом 1868–1917 рр. на території Туркестанського краю в різний час діяло понад 70 друкарень і літографій⁸. На цих поліграфічних підприємствах переважало кустарне виробництво. За офіційними даними, у 1913 р., тобто майже через півстоліття

⁵ Зияев, Х. Букварю – 200 лет // Правда Востока. – 1984. – 3 июля.

⁶ Язбирдиев, А. Туркменская книга на арабской графике. – Ашхабад: Ылым 1981. – С. 79. – (На туркменском языке.)

⁷ Хранилище Института востоковедения АН УзССР. – Инв. № 12611.

⁸ Чабров, Г. Н. Из истории полиграфии и издания литературы на местных языках в дореволюционном Туркестане (1868–1917) // История науки. – Ташкент, 1954. – Кн. 7. – С. 82.

після виходу першої книги в Туркестані, тут було видано 33 назви книг узбецькою мовою тиражем 79 тис. прим. Усього ж того року було випущено 56 назв книг і брошур загальним тиражем 118 тис. примірників⁹.

Майже до кінця 70-х років книги видавалися в основному в Ташкенті. Це місто виступало, по суті, центром видавничої справи колоніального Туркестану. Лише на початку 80-х книги почали друкувати й в інших містах: Алмати, Ашгабаді, Самарканді, Коканді, Фергані, Кагані, Андижані, Маргілані. У наведеній таблиці динаміка розвитку видавничої справи в Ташкенті виглядає приблизно так (за одиницю взято кількість книг, виданих за перше десятиліття – 1871–1880 рр.):

1871–1880	1
1881–1890	7
1891–1900	10
1901–1910	11
1911–1917	11

Всі друкарні і літографії, що функціонували на території Туркестанського краю, були приватними підприємствами і споконвічно прагнули отримувати прибуток. Виняток становили лише державні друкарні штабу військового округу і канцелярії генерал-губернатора, а також придворна літографія хівинського хана Мухаммада Рахіма II. Досить часто друкарні і літографії в краї відкривали російські купці, відставні військові і чиновники, представники корінних національностей. Якщо книги російською мовою видавалися лише типографським способом і тільки російськими власниками друкарень, то книги мовами місцевих народів виходили як у літографіях, так і в друкарнях, власниками яких могли бути і росіяни, і корінні жителі краю.

Звичайно, літографські книги, будучи технологічно простими і дешевими для виконання, задовольняли комерційні інтереси видавництв, власників друкарень, книгопродавців, відповідали основним вимогам національного читача. Разом з тим вони служили великій справі просвітництва серед різних прошарків тогочасного суспільства. Адже в репертуарі національної узбецької, таджицької, туркменської, казахської книги важливе місце займали збірки віршів класиків східної літератури,

наукові праці, підручники для новометодних і старометодних шкіл, книги з історії корінних народів краю, твори просвітительського і демократичного спрямування, перекладні видання прогресивних авторів із суміжних країн Сходу, Росії, книги, що подавали коментарі до Корану, підручники для медресе і релігійних шкіл.

Розвиток національного друкарства, всієї книговидавничої справи відкривав широкі можливості для зростання духовної культури народів Туркестану.

Характерною особливістю узбецької національної книжкової справи є існування видавничо-бібліотечно-книготорговельних кооперативних товариств на паях, так званих книжкових будинків. Організаторами і пайовиками подібних утворень виступали зазвичай прогресивно налаштовані представники національної інтелігенції, джадіди. Поряд із просвітницькими, книжкові будинки виконували і пропагандистські завдання. Існуючи за рахунок прибутків від видавничої справи книжкові будинки брали на себе фінансування окремих видань із подальшим збутом їхніх тиражів, виступали через своїх пайовиків видавцями або замовниками тієї чи іншої книги, відкривали власні книгарні і платні бібліотеки, де облаштовувалися читальні зали, кімнати для переписування рукописів, їх редагування, реставрації книг.

Джерелознавчий аналіз конкретних літографських книг, вивчення їхніх титульних аркушів, видавничих передмов і післямов, видавничих і книготорговельних рекламних оголошень, розміщених як в самих літографських книгах, так і в періодичних виданнях тих років, дає уявлення про географію книжкових будинків, про цілі і завдання їх видавничої, бібліотечної і книготоргівельної діяльності. Створення і функціонування книжкових будинків припадає на короткий історичний відрізок часу – 1910–1917 рр. У цей період видавничою, книготоргівельною, бібліотечною діяльністю займалися книжкові будинки джадідів: «Мактаб» (Школа), «Маданіят» (Культура), «Хайрія» (Добродійність), «Туркестанське товариство друкарської справи» у Ташкенті, «Туркістон кутубхонасі» (Бібліотека Туркестану), «Кутубхонаі Бехбудія» (Бібліотека Бехбуді) у Самарканді, «Маърифат» (Просвітництво), «Мадора» (Сила), «Гайрат» (Енергія), «Бірлік» (Єдність) у Коканді – традиційному центрі культурного і літературного життя Ферганської долини.

Виданням книг узбецькою і таджицькою мовами у Туркестані в останній чверті XIX – на початку XX ст. займалися загалом понад півсотні літографій, власниками яких були особи різних національностей.

⁹ Советская печать. К 400-летию русского книгопечатания. – М.: Книга, 1964. – С. 12.

нальностей. Підготовкою текстів до друку, замовленням видань, їх безпосереднім друком, за нашими підрахунками, займалося більше ста чоловік.

Прихід більшовиків до влади в Росії у жовтні 1917 р., створення у квітні 1918 р. Туркестанської Автономної Радянської Республіки у складі Російської Федерації і розпочата потому Громадянська війна спричинили цілковитий переворот у культурному житті Туркестану. Всі приватні друкарні і літографії, видавництва, бібліотеки, книжкові склади і магазини були конфісковані новою владою і переведені у власність держави. Хоча за часів НЕПу деякі видавці змогли продовжити свою діяльність. Тому книги на місцевих мовах з марками деяких приватних видавництв виходили аж до кінця 20-х років.

Становлення радянської системи видавничої справи розпочалося у 1918–1919 рр. з діяльності видавничих відділів низки установ, зосереджених здебільшого в Ташкенті: ЦК КП Туркестану, Ташкентської ради, ТуркЦВКа, політуправління Туркфронту, комісаріатів у справах національностей, просвітництва, охорони здоров'я, землеробства тощо. Видавалася здебільшого агітаційно-пропагандистська література більшовицького змісту і переважно російською мовою. З 1919–1920 рр. зростають переклади масово-політичної літератури з російської на місцеві, національні мови. Так, видавничий відділ Наркомнацу у своєму плані на 1919 р. передбачав випуск досить великого списку перекладної й оригінальної літератури. Лише суспільно-політичних та агітаційно-пропагандистських книг мало вийти у світ 1 млн 450 тис. прим., у т. ч. узбецькою мовою – 150 тис., казахською – 150 тис., туркменською – 450 тис., таджикською – 450 тис. прим.¹⁰ Розділ підручників, курсів лекцій та різних словників містив 15 назв книг загальним тиражем 128 тис. прим.¹¹

У березні 1920 р. на базі видавничого відділу Наркомпросу (Ташкент) розпочинає свою діяльність Туркестанське державне видавництво. Спочатку Туркдержвидав мав у своєму складі чотири спеціалізовані редакції: з випуску масово-політичної літератури (агітаційно-пропагандистський відділ), наукової і навчальної книги (науково-педагогічний відділ), літературно-художньої книги (літературно-художній відділ), образотворчих видань (афішно-плакатний відділ). Через рік було створено ще дві редакції: літератури для дітей та юнацтва і сільськогосподарської книги.

Головним напрямом діяльності видавництва став випуск масово-політичної і навчальної книги, літератури загальноосвітнього і науково-популярного характеру з різних галузей знань. Система народної освіти, що склалася, потребувала великої кількості підручників і навчальних посібників. Основна робота з їх підготовки зосереджувалася в Науковій Раді Туркнаркомпросу, перейменованій на початку 1921 р. у Державну Вчену Раду (ДВР). Найважливішим завданням ДВР була мобілізація сил наукової громадськості республіки на створення і переклад підручників, навчальних посібників, педагогічної та іншої загальноосвітньої літератури для шкіл, лікнепів, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. До створення підручників активно залучалися представники місцевої інтелігенції. Серед них були письменники, вчені, педагоги: Мунавваркорі Абдурашидхонов, Абдурауф Фітрат, Елбек, Сайфі, Маджі, Хамза Хакім-заде Ніязі, Абдулла Авлоні, Т. Н. Кари-Ніязов, Ш. Рахімі, В. Ф. Лубенцов, М. П. Архангельський, С. Д. Поливанов, Н. В. Дегтярьова, Л. А. Бродський, К. К. Юдахін та ін.

Роботу з підготовки до друку оригінальної і перекладної навчальної, науково-популярної, педагогічної і художньої літератури рідною мовою ДВР контролювала через свої наукові національні комісії – узбецьку, таджицьку, киргизьку, казахську і туркменську, які виконували роль своєрідних допоміжних редакцій Туркдержвидаву.

За 1920 р. видавництво випустило 59 назв навчальної літератури загальним тиражем 594 220 прим., із них узбецькою мовою – 22 назви (359 500 прим.), киргизькою – 6 назв (100 200 прим.)¹². До початку лютого 1921 р. було видано 4 букварі загальним тиражем 210 тис. прим. Буквар узбецькою мовою вийшов тиражем 100 тис. прим., російською – 30 тис., киргизькою – 50 тис., туркменською – 30 тис. прим.¹³ Це були найбільші тиражі книг за всю історію народів Туркестану.

У 1922 р. Туркдержвидав видав 87 назв підручників і навчальних посібників тиражем 720 700 прим., у т. ч. узбецькою мовою – 32 назви тиражем 282 тис. прим., киргизькою і казахською мовами – 21 назва тиражем 321,6 тис., туркменською мовою – 2 назви тиражем 50 тис. прим., інші – російською і таджицькою мовами¹⁴.

¹² Факторович, Я. М. Государственное издательство. – С. 160.

¹³ Вестник просвещения и коммунистической культуры (Ташкент). – 1921. – № 7–8. – С. 14.

¹⁴ Факторович, Я. М. Государственное издательство. – С. 160.

¹⁰ ЦГА РУз. – Ф. Р-36. – Оп. 1. – Ед. хр. 21. – Л. 28.

¹¹ Там же.

Після об'єднання навесні 1923 р. Бухарської і Хорезмської народних республік із Туркестанською АРСР у грудні того ж року було ухвалено рішення централізувати і випуск книг для трьох сусідніх республік. Туркдержвидав у зв'язку з цим перейменovali на Середаздержвидав.

Існування Туркестанської республіки припадає на найтяжчі роки громадянської війни й економічного занепаду. Проте це були унікальні часи загальної державності близькоспоріднених у етнологічному, соціально-культурному, релігійному, етичному та інших сенсах автохтонних народів Турана-Туркестана, їхньої загальнонаціональної консолідації, самоусвідомлення і самоідентифікації як єдиного суперетнічного цілого, хоча й у формі радянської автономії у складі Російської Федерації.

Після утворення Узбецької РСР із Таджикиською Автономною Республікою у своєму складі розпочався процес формування урядових органів нової держави. Подібно до того як новостворений Наркомпрос Узбецької РСР став спадкоємцем Туркнаркомпросу, Узбецьке державне видавництво стало наступником Середаздержвидаву, що перебував у складі Туркнаркомпросу. Офіційною датою створення Уздержвидаву вважається 25 листопада 1924 р. За своєю редакційною структурою і тематикою літератури, що випускалася, Уздержвидав належав до універсального видавництва.

У процесі боротьби проти інакодумства, за встановлення певного однодумства в суспільстві було проведено реформування системи узбецького письма. Йдеться про переклад у 1929–1930 рр. узбецької алфавітної системи з арабської графіки, що використовувалася в Узбекистані з 742 р., на латинізований узбецький гражданський шрифт, а у 1940 р. за вказівкою «зверху», без будь-якого обговорення широкими колами наукової громадськості, переклад письма на кириличну графічну основу.

У 1930 і 1940 рр. в Узбекистані, як утім, і у всій Центральній Азії, сталося два фундаментальні злами в суспільній свідомості народів. Природному процесу культурно-історичної спадкоємності поколінь, залученню народу до пізнання духовної спадщини та всього інтелектуального багатства, залишеного попередніми поколіннями, які визначальним чином беруть участь у формуванні особистості, її соціалізації, було завдано потужного удару. Великих втрат зазнала історична пам'ять народу.

Про яке зростання чи накопичення національних книжкових фондів до 1940 р. може йти мова, якщо

після переходу на латинську графіку з бібліотек республіки було «прибрано» майже усі, видані в Узбекистані з моменту появи тут друкарства (1867) і до кінця 20-х років ХХ ст., книги на арабській графіці, а після переходу у 1940 р. на кириличний узбецький шрифт із кожним чищенням фондів із бібліотек вилучали, як застарілі, узбецькі книги, видані латиницею.

Доля національної рукописної книги на арабській графіці виявилася надто трагічною. У процесі більшовицької боротьби з релігією, з так званими пережитками минулого у свідомості людей, в умовах загального страху, коли навіть зберігання вдома арабографічних рукописних книг могло спричинити політичні репресії, багато громадян, боячись за своє життя і життя своїх близьких, таємно ночами закопували рукописні книги у пустелях, старих криницях, викидали на міські пустирі і цвинтарі, сплавляли по ріках. Загинули сотні тисяч унікальних рукописів узбецькою, тюрки, фарсі, арабською мовами, не дійшли до нас численні твори наукової, філософської, історичної, художньої літератури. Але не всі люди вчиняли саме так. Були і ті, кому їхнє сумління не дозволило вдатися до такого вандалізму.

Той факт, що багато рукописних книг минулого мають неопіненне значення для сучасності, глибоко усвідомлювала інтелектуальна еліта народу. Саме на вимогу вчених-сходознавців і з власних ініціативи та переконання голова Уряду Узбекистану Файзулла Ходжаєв 25 квітня 1933 р. підписав Постанову «Про об'єднання республіканських рукописних фондів». Урядовий документ Державну бібліотеку в Ташкенті оголосив Центральним сховищем рукописів УзРСР, а всі заклади республіки зобов'язував у двомісячний термін доставити за свій рахунок у бібліотеку східні рукописи, що зберігалися в них, якого б змісту вони не були. Постанова передбачала також виділення коштів на закупівлю рукописів у населення.

Перші 10 років після створення Уздержвидаву залишався єдиним видавництвом республіки. Він зіграв винятково важливу роль у розвитку узбецького книговидання, адже від цього універсального закладу поступово, на базі його профільних редакцій, засновувались нові спеціалізовані видавництва: Узпартвидав (1933), видавництво наукової літератури Комітету наук УзРСР (1935), видавництво навчальної і педагогічної літератури – Навчпедвидав (1936), видавництво сільськогосподарської літератури – Сільгосвидав (1936), видавництво медичної літератури – Медвидав (1938) при Нарком-

здоров'я УзРСР, видавництво дитячої і юнацької літератури – Дитнонвидав (1938), видавництво художньої літератури – Держлітвидав (1939), видавництво технічної літератури – Держтехвидав (1939), видавництво музичної літератури, образотворчої і фотографічної продукції – Узфільмз (1939).

Отже, станом на 1939 р. в Узбекистані склалася оптимальна для того часу система універсальних і спеціалізованих видавництв. І якщо 1924 р. у республіці було надруковано лише 193 назви книг загальним тиражем 571 тис. прим., то 1940 р. видавництва республіки випустили вже 1219 назв, а їхній загальний тираж сягнув 11 млн 187 тис. прим.

Подальший динамічний розвиток видавничої справи Узбекиської РСР перервала Друга світова війна. В умовах лихоліття необхідно було перебудувати видавничу систему. Наприкінці 1941 р. рішенням уряду республіки ліквідується мережа спеціалізованих видавництв, а їхні редакції об'єднуються в єдину структуру з галузевими підрозділами універсального видавництва Уздержвидав. З 1943 р. у республіці діяло тільки три універсальних видавництва: Уздержвидав, Каракалпаквидав та Видавництво наукової літератури АН УзРСР.

Перерваний війною процес профілювання видавництв, спеціалізації видавничої справи відновився наприкінці 40-х – початку 50-х рр. Як і в довоєнний період, він відбувся, в основному, шляхом створення на базі відповідних редакцій універсального видавництва Уздержвидав низки спеціалізованих видавництв. Вони випускали літературу з найбільш важливих галузей політичного, наукового і культурного життя республіки. Йдеться, насамперед, про видавництва: Навчпедвидав УзРСР (1950 р.), Держлітвидав УзРСР (1957 р.), Медвидав УзРСР (1958 р.), «Еш гвардія» (Молода гвардія) 1960 р.

1948 р. у складі об'єданого видавництва газет і часописів ЦК КП Узбекистану була створена книжкова редакція, що спеціалізувалася на випуску матеріалів і лекцій товариства «Знання» УзРСР, 1961 р. у Ташкенті відкривалося Середньоазійське відділення Всесоюзного об'єднання «Зовнішторгвидав», у січні 1968 р. почала працювати Головна редакція Узбекиської Радянської Енциклопедії, а у 1974 р. – Ташкентське відділення союзного видавництва «Прогресс».

Видавництва республіки з багатогалузевою редакційною структурою функціонували як розвинута система універсальних і спеціалізованих видавництв. Їм були під силу складні в редакційно-технічному сенсі багатотомні видання, які завжди

містили не менш складний науково-довідковий апарат.

Протягом 60–80-х рр. вийшло таке фундаментальне видання, як 5-томний «Канон лікарської науки» Абу Алі Ібн Сіна (Авіценна), було розпочато випуск багатотомної серії каталогів «Зібрання східних рукописів Академії наук Узбекиської РСР», вдалося завершити видання універсальної 14-томної Узбекиської Радянської Енциклопедії, зібрань творів А. Навої (15 т.) узбецькою мовою та 10-томне російською мовою, Агахі (6 т.), С. Айні (8 т.), Айбека (5 т.), Г. Гуляма (5 т.), А. Каххара (6 т.), М. Шейхзаде (4 т.), «Антології узбецької поезії» (5 т.), казок «Тисяча й одна ніч» (8 т.), побачили світ 10 томів унікального за своїм значенням і місцем у музичній культурі республіки видання «Узбецька народна музика» у нотному записі композитора, академіка АН Узбекистану Юнуса Раджабі.

У цей же період відбувався процес неухильного накопичення поліграфічних потужностей республіки, стрімко зростає кількість щорічних видань та їхніх тиражів. У 1975 р., наприклад, видавництва Узбекиської РСР випустили рекордну за всю історію узбецького радянського книговидання кількість книг і брошур – 2366 назв загальним тиражем 36 млн 137 тис. примірників.

Після проголошення незалежності Узбекистану історична доля нової держави багато в чому стала залежати від самого народу, його здібностей реалізувати в умовах економічної свободи і ринкових відносин свої одвічні економічні прагнення, стремління бути господарем своєї країни, по-справжньому розкрити властиві йому ділові якості, підприємливість, хазяйновитість, тобто все те, що придушувалось протягом десятиліть правління тоталітарного радянського режиму. У інтенсивно оновлюваній країні, що робить перші кроки на шляху демократичного розвитку, була скасована цензура, розпочався процес демонтажу старої командно-бюрократичної системи управління і розподілу, здійснювався напружений пошук оптимальних шляхів поступового переходу до ринкових відносин.

Книга і книжкова справа в нашій країні протягом 1991–2009 рр. змінювалися відповідно до перетворень економічних і соціально-політичних відносин в Узбекистані.

У видавничій галузі дедалі повніше почали реалізовуватися засади ринкової економіки: свобода підприємництва, конкуренція, установлення цін відповідно до кон'юнктури ринку, оплата праці за результатами діяльності підприємств. Істотний

вплив на розвиток видавничої справи і книжкової торгівлі справила приватизація підприємств, що регламентувалася законами, ухваленими в 1991–2000 роках.

Молода незалежна узбецька держава прагнула до правового забезпечення розвитку книжкової справи. Набувають чинності законодавчі акти Республіки Узбекистан «Про видавничу діяльність» (1996), «Про засоби масової інформації» (1997), «Про авторське право і суміжні права» (1996), «Про захист фахової діяльності журналіста» (1997), «Про принципи і гарантії одержання інформації» (2002). Змінюються функції і роль державних органів управління книговидавництвом. Вони більше не займаються розподілом ресурсів, затвердженням планових показників, контролем діяльності недержавних підприємств. Замість міністерства друку створено Узбецьке агентство з друку та інформації.

У новому тисячолітті відбулася структурна перебудова видання книг відповідно до попиту на них. Випуск художньої і дитячої літератури помітно зріс, тим часом як різко скоротилося видання наукової літератури, інших неприбуткових і малоприбуткових позицій видавничого репертуару. Особливо велика увага приділяється випуску навчальної літератури для середньої школи і середніх спеціальних навчальних закладів. Треба відзначити, що майже половина обсягу книжкової продукції Узбекистану припадає в наш час саме на цю категорію видань. І це цілком зрозуміло, адже майже 50 % населення країни становлять діти і юнацтво до 18 років.

До видання навчальних книг (підручників, посібників, курсів лекцій) активно долучаються структури вищих навчальних закладів та інших навчальних організацій. Зазвичай ці видання малотиражні, контингент їхніх споживачів обмежується рамками одного-двох навчальних закладів.

За роки незалежності здійснено 2-ге видання Узбецької національної енциклопедії в 12 томах, вперше в перекладі узбецькою мовою видано Коран, випущено коментарі до Корану – 6-томний «Хадіс Ас-Сахіх» Ал-Бухарі, збірник хадісів ат-Термізі, сотні назв забороненої раніше релігійної, обрядової мусульманської літератури. Побачили

світ 20-томне академічне Повне зібрання творів класика узбецької літератури Алішера Навої, 14-томне зібрання творів Президента Республіки Узбекистан Іслама Карімова, барвисті альбоми «Самарканд», «Бухара», «Хіва», «Ташкент – перлина ісламської культури», «Узбекистан, що прямує у XXI століття», «Узбекистан: пам'ятки ісламської культури». Виданий твір ісламського права XII ст. вченого-богослова з Узбекистану Бурхонуддіна Марганіні «Хідая», праці середньовічних вчених Узбекистану Ал-Хорезмі, Ал-Фарабій, Абу Мансура Ат-Мотурідій, Абу Райхана Беруній, Ібн Сіні, Ахмада Яссавій, Нажміддіна Кубро, Захїріддіна Мухаммада Бабура, Махмудходжа Бехбудій, Мунавваркорі Абдурашідхонова, Абдулла Авлоній, Фітрата, заборонених раніше узбецьких поетів і письменників Абдулла Кадірі, Абдулхаміда Чулпана, Елбека, Боту, Усмана Насіра. Видавництво «Узбекистон мілій енциклопедіясі» тільки з 1997 по 2007 рр. видало понад 700 назв книг загальним тиражем майже 25 млн прим. Це книги академіка Е. В. Ртвеладзе «Великий шовковий шлях» (2 т.), енциклопедія «Іслам», «Жіноча енциклопедія», «Дитяча енциклопедія», збірник хадісів у 4 томах, енциклопедії «У світі техніки», «У світі рослин», «У світі тварин», енциклопедія для дітей. У видавництві «Медицина» тиражем 30 тис. прим. перевидано «Канон лікарської науки» Авіценни в шести книгах. Тільки за 2002 р. це видавництво випустило у світ 75 назв книг загальним тиражем 1375 тис. примірників.

Рішенням Уряду Республіки Узбекистан від 11 червня 2004 р. проведена структурна реорганізація державної системи видавничої справи. На базі видавництв і переданих їм поліграфічних підприємств, що входять до системи Узбецького агентства з друку та інформації, створено чотири потужні видавничо-поліграфічні творчі будинки. У кожному з 12 обласних центрів країни діє принаймні одне державне видавництво універсального характеру. А загалом в Узбекистані станом на 24 грудня 2009 р. функціонують 41 державне і 74 приватних видавництва, 6 видавництв акціонерних товариств (найбільше з них – Видавничо-поліграфічна акціонерна компанія «Шарк» («Схід»)) і чотири видавництва громадських організацій.